

स्नातक तह तृतीय वर्ष पाठ्यक्रम र मूल्याङ्कन ४३१ मा
आधारीत

समाज society

एकार्ड २

लेखक
अप्सरा श्रेष्ठ

बिषयसुची

२.३ समाज (society).....	2
२.३.१ समाज र संस्कृतिको अवधारणा.....	5
२.३.१.१ समाजको परिभाषा र विशेषता.....	6
२.३.१.२ संस्कृतिको परिभाषा र तत्व.....	7
२.३.२ पाठ्यक्रमको अवधारणा र विकास प्रक्रिया.....	9
२.३.३ पाठ्यक्रम विकासमा समाजको प्रभाव.....	11
२.३.३.१ सामाजिक आवश्यकता र पाठ्यक्रम.....	11
२.३.३.२ सामाजिक परिवर्तनको प्रभाव.....	12
२.३.४.१ रीतिरिवाज र परम्पराको प्रभाव.....	16
२.३.५ नेपालको सन्दर्भमा समाज र संस्कृतिको प्रभाव : उदाहरणहरू.....	18
२.३.६ सैद्धान्तिक दृष्टिकोण.....	19
२.३.६.१ दुर्खमको सामाजिक एकीकरण सिद्धान्त.....	19
२.३.६.२ डेवीको अनुभवमूलक शिक्षा.....	20
२.३.७ सकारात्मक र नकारात्मक प्रभाव.....	21
२.३.८ चुनौतीहरू र समाधान.....	23
२.३.९ निष्कर्ष.....	25

२.३ समाज (society)

साझा क्षेत्रमा विभिन्न साझा उद्देश्य बोकेर बसेका मानिसहरूको समूहलाई समाज भनिन्छ। सामाजिक रहनसहन सामाजिक मूल्य मान्यता सामाजिक परम्परा विचार आदि जस्ता कुराहरूमा समाजका

मानिसहरूको सहमति रहेको हुन्छ यस्ता समानता र सहमतता आधारमा समाज बलियो भएर बसेको हुन्छ। मानिस सामाजिक प्राणी हो समाजको निर्माण मानिसले नै गरेको प्राचीनकालहीन समाज मध्यकालीन समाजभन्दा सरल थियो भने आधुनिक समाजका तुलनामा पहिलेका दुवै समाज सरल थिए यस्तो किन भएको हो

सामान्य रूपबाट भन्दा समाजमा विभिन्न जातजाति धर्म संस्कृति , परम्परा, संस्कार मूल्य मान्यताका मानिसहरू सहमतिका आधारमा मिलेर बसेका हुन्छन्। यस्ता सबै वर्ग धर्म लिङ्गका मानिसहरूका आआफ्ना प्रकारका माग आवश्यकता चाहना र इच्छाहरू हुन सक्छन् यस्ता माग इच्छा चाहना आवश्यकता पूरा गर्ने सम्बन्धमा समाजमा सामाजिक अन्तरक्रिया हुने गर्दछ यसरी भएको सामाजिक अन्तरक्रियाले समाजका विभिन्न संघ संगठन संस्था सामाजिक संरचना समाजका व्यक्तिको क्रियाकलाप आदि सम्पूर्ण पक्षहरूमा परिवर्तन आउँछ समाजमा आउने यस्ता परिवर्तनले शिक्षामा पनि परिवर्तनको माग हुन स्वभाविक हुन्छ अत यो परिवर्तनले पाठ्यक्रममा र सिंगो शिक्षाको परिवर्तनमा प्रभाव पार्दछ समाज परिवर्तन के हो के कारणले गराउँछ।

समाजशास्त्री मार्क्स बेबरका अनुसार निम्न कारणहरू समाजका परिवर्तनमा आउँछ

क प्राकृतिक कारण

ख जनसङ्ख्याका कारण

ग प्राविधिक कारण

घ राजनीतिक कारण

ङ औद्योगिक कारण

क. प्राकृतिक कारण समाजमा भूकम्प बाढीपहिरो खडेरी समुद्री आदि जस्ता विभिन्न प्राकृतिक प्रकोपहरूबाट देखा पर्न सक्छन् यस्ता भएका समाजको आर्थिक सामाजिक क्रियाकलाप रहनसहन जीवनशैली आदि सबै मानिसहरू परिवर्तन आउँछ।

ख. जनसङ्ख्याको कारण समाजमा विभिन्न कारणले गर्दा जनसङ्ख्या तीव्र विकास वा विनाश भएको हुनसक्छ यी दुवै अवस्थाहरू विकास र विनाश समाजका सम्पूर्ण क्रियाकलापहरूमा परिवर्तन आउँछ जुन सामाजिक परिवर्तन हो।

ग.प्राविधिक कारण विज्ञानको तीव्र विकासले प्रविधिमा तीव्र विकास गरेको छ प्रविधिको विकासले मानिसको आर्थिक सामाजिक गतिविधि र रहनसहन सबैमा परिवर्तन ल्याएको छ। जुन सामाजिक परिवर्तन हो ।

घ.राजनीतिक कारण राज्यको राजनीतिक परिवर्तनको कारण समाजको सामाजिक आर्थिक शैक्षिक सबै अवस्थामा परिवर्तन आउँछ यस्ता परिवर्तन सिंगो समाजको परिवर्तन ल्याउँछ।

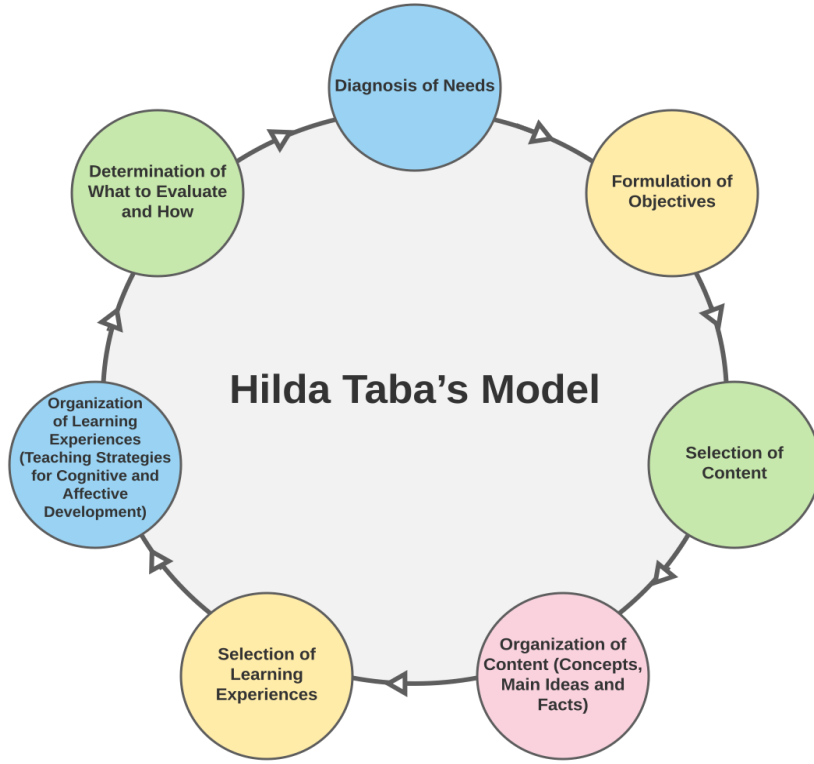
ड.औद्योगिक कारण विभिन्न उद्योगधन्दा विकासका कारण समाजको आर्थिक सामाजिक शैक्षिक रहनसहन अवस्थामा परिवर्तन आउँछ जुन सामाजिक परिवर्तन हो यसबाहेक अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा भएका परिवर्तनहरू छिमेकीको मुलुकमा देखा परेका परिवर्तनहरू आर्थिक विकास र मन्दिरका कारण आदिले पनि समाजमा परिवर्तन ल्याउन सक्दछ जे होस् सामाजिक परिवर्तनले शिक्षामा पनि परिवर्तनको माग गर्दछ अत सामाजिक परिवर्तनलाई पाठ्यक्रम परिवर्तनको आधारमा मानिन्छ ।

माथिका कुनै पनि कारणले आउने सामाजिक परिवर्तन भनेको घर्सासी निम्न पक्षमा देखा परिने परिवर्तन हुन् सामाजिक मूल्य परिवर्तन आर्थिक क्रियाकलापमा परिवर्तन सामाजिक आर्थिक व्यवस्थापनमा परिवर्तन जीवनशैलीमा परिवर्तन जनसङ्ख्या परिवर्तन सामाजिक अभिवृद्धिमा परिवर्तन यस्ता पक्षहरूमा देखा परेका परिवर्तनले शिक्षामा पनि परिवर्तनको माग गर्दछ। अत पाठ्यक्रम परिवर्तन गरिनुपर्दछ त्यसैले समाज र सामाजिक परिवर्तनमा पाठ्यक्रमको विकासको स्रोत मानिन्छ।

हिल्डा टावरले भनेकी छन् समाजको स्वरूपको आधारमा शैक्षिक उद्देश्य निर्माण गरिन्छ विषयवस्तुको छनोट गरिन्छ शैक्षिक क्रियाकलापहरूको निर्धारण गरिन्छ यसको अर्थ हो समाजका विभिन्न स्वरूपहरू सांस्कृतिक र चाहनाहरू र आवश्यकताहरू हुन्छन् यस्ता समाजको आवश्यकता अर्को समाजसँग नमिल्न सक्दछ समाजका यस्ता गतिविधिहरू विभिन्न पक्षहरूलाई ध्यानमा राखी पाठ्यक्रम निर्माण गर्दा विभिन्न समाजमा आवश्यकताका लागि विभिन्न खालका पाठ्यक्रमहरू निर्माण गर्न सक्नुपर्दछ यसरी फरक फरक पाठ्यक्रम निर्माण गरी लागू गर्नुपर्ने आवश्यकता परेमा त्यसलाई राष्ट्रले ज्यादै संवेदनशील र गम्भीर रूपमा सोच्नुपर्ने हुन्छ किनभने समाजका सम्पूर्ण पक्षहरूलाई सन्तुलित र समन्वयात्मक रूपबाट समेटेर पाठ्यक्रम निर्माण गर्नु र समाज रूपबाट शिक्षा प्रदान गर्नुपर्ने यसको दायित्व हो।

पाठ्यक्रम भनेको विद्यार्थीहरूले विद्यालयमा सिक्ने सबै कुराको योजना हो। यो किताब , पाठ, गतिविधि र मूल्यांकन समेत समावेश गर्दछ। तर यो योजना कुनै खाली ठाउँमा बन्दैन। यो समाज र संस्कृतिबाट प्रभावित हुन्छ। समाजले हामीलाई कस्तो नागरिक बनाउन चाहन्छ र संस्कृतिले हामीलाई कस्तो मूल्य सिकाउँछ, त्यहीअनुसार पाठ्यक्रम बन्छ।

नेपाल जस्तो विविधतापूर्ण देशमा समाज र संस्कृतिको प्रभाव अझ स्पष्ट देखिन्छ। यहाँ विभिन्न जाति, भाषा, धर्म र परम्परा छन्। त्यसैले पाठ्यक्रमले सबैलाई समेटनुपर्छ। यस ई-बुकमा हामी विभिन्न उपशीर्षक राखेर सरल भाषामा बुझाउँछौं।

२.३.१ समाज र संस्कृतिको अवधारणा

समाज र संस्कृतिको अवधारणा भनेको मानव जीवनको आधारभूत र अन्तरसम्बन्धित पक्षहरू हुन्। समाज भनेको एकभन्दा बढी मानिसहरूको त्यस्तो समूह हो जसमा व्यक्ति-व्यक्तिबीच निरन्तर अन्तरक्रिया, सम्बन्ध र सहयोग हुन्छ। यो केवल मानिसहरूको भौतिक जमघट मात्र

होइन, बरु साझा नियम , मूल्य, मान्यता र व्यवहारबाट बनेको जटिल संरचना हो। समाजमा व्यक्ति एकलै हुँदैनन्; उनीहरू एकअर्कासँग जोडिएर बस्छन् , आवश्यकता पूरा गर्छन् र सामूहिक रूपमा जीवन यापन गर्छन्। समाज सधैं गतिशील र परिवर्तनशील हुन्छ — पुरानो समाज कृषिमा आधारित थियो भने आधुनिक समाज प्रविधि र वैश्वीकरणबाट प्रभावित छ। नेपाल जस्तो देशमा समाज विविधतापूर्ण छ , जहाँ विभिन्न जाति , भाषा र परम्पराका मानिसहरू सँगै बस्छन् र एकअर्कालाई प्रभाव पार्छन्। यसले सामाजिक एकता , सहयोग र नियन्त्रणको व्यवस्था कायम राख्छ।

संस्कृति भनेको समाजको जीवनशैली , सोच्ने तरिका , मूल्य-मान्यता र व्यवहारको समग्र अभिव्यक्ति हो। यो समाजमा पुस्तौंपुस्ता सदैँ आएको सिकाइ र आर्जित कुरा हो जसमा भाषा , रीतिरिवाज, चाडपर्व, कला, संगीत, खानपान, विश्वास र परम्पराहरू समावेश हुन्छन्। संस्कृति अभौतिक (जस्तै मूल्य र विश्वास) र भौतिक (जस्तै वस्तु र कला) दुवै रूपमा हुन्छ। यो समाजलाई एकताबद्ध राख्ने र व्यक्तिलाई पहिचान दिने माध्यम हो। नेपालमा संस्कृति अत्यन्त विविध छ— हिन्दु, बौद्ध, किराँत आदि धर्महरूको मिश्रण , विभिन्न जातिका नाचगान , दशैं-तिहार जस्ता चाडहरूले यसलाई जीवन्त बनाएको छ। संस्कृति समयसँगै परिवर्तन हुन्छ तर यसले समाजको पहिचान र निरन्तरता कायम राख्छ। समाज र संस्कृति एकअर्काबाट अलग हुन सक्दैनन्; समाजले संस्कृतिलाई जन्म दिन्छ र संस्कृतिले समाजलाई आकार दिन्छ।

यी दुवैले पाठ्यक्रमलाई प्रभाव पार्छन् किनकि विद्यालय समाजको प्रतिबिम्ब हो। यदि समाजले सहयोगी नागरिक चाहन्छ भने पाठ्यक्रममा समूह कार्य राखिन्छ।

२.३.१.१ समाजको परिभाषा र विशेषता

समाज भनेको एकभन्दा बढी मानिसहरूको त्यस्तो संगठित समूह हो जसमा व्यक्ति –व्यक्तिबीच निरन्तर अन्तरक्रिया , सम्बन्ध र सहयोग हुन्छ। यो केवल मानिसहरूको भौतिक जमघट मात्र होइन, बरु साझा नियम, मूल्य, मान्यता, व्यवहार र सामाजिक संरचनाबाट बनेको जटिल व्यवस्था हो। विभिन्न विद्वानहरूले समाजलाई फरक –फरक तरिकाले परिभाषित गरेका छन्। उदाहरणका लागि, नेपाली विकिपिडियामा समाजलाई यस्तो समूह वा सङ्गठन भनिएको छ जसमा धेरै मानिसहरूले नियमहरू स्थापित गरी सँगै बस्न उपयुक्त वातावरण सिर्जना गर्छन्। मैकाइभर र पेजका अनुसार समाज सामाजिक सम्बन्धहरूको जाल हो जुन सधैं परिवर्तनशील र गतिशील हुन्छ। गिडिङ्सले समाजलाई सहयोगी व्यक्तिहरूको संघ र व्यवहारको योग भनेका छन्। सामान्य अर्थमा समाज भनेको व्यक्तिहरूको त्यस्तो समूह हो जसले एकअर्कासँग जोडिएर जीवन यापन गर्छ, आवश्यकता पूरा गर्छ र सामूहिक रूपमा विकास गर्दछ। नेपाल जस्तो विविधतापूर्ण देशमा

समाज विभिन्न जाति, भाषा, धर्म र संस्कृतिका मानिसहरूबाट बनेको हुन्छ जसले एकअर्कालाई प्रभाव पार्छ र सामाजिक एकता कायम राख्छ।

समाजका प्रमुख विशेषताहरू निम्नानुसार छन् :

- **व्यक्तिहरूको समूह** : समाज एकलो व्यक्तिबाट बन्दैन, कम्तीमा दुई वा बढी व्यक्तिहरूको उपस्थिति आवश्यक हुन्छ जसले एकअर्कासँग सम्बन्ध राख्छन्।
- **सामाजिक सम्बन्ध र अन्तरक्रिया** : समाजको आधार नै परस्पर सम्बन्ध र अन्तरक्रिया हो। व्यक्ति एकअर्कासँग कुराकानी, सहयोग, प्रतिस्पर्धा वा नियन्त्रण गर्छन्।
- **साझा नियम, मूल्य र मान्यता** : समाजमा लिखित वा अलिखित नियमहरू (जस्तै कानून, रीतिरिवाज, नैतिकता) हुन्छन् जसले व्यवहारलाई निर्देशित गर्छन्।
- **सामाजिक संरचना र संगठन** : समाजमा परिवार, समुदाय, संस्था जस्ता संरचनाहरू हुन्छन् जसले क्रमबद्धता र स्थिरता दिन्छन्।
- **परिवर्तनशीलता र गतिशीलता** : समाज स्थिर हुँदैन, समयसँगै परिवर्तन हुन्छ— पुरानो कृषि समाजबाट आधुनिक प्रविधिमय समाज बन्छ।
- **सामाजिक नियन्त्रण** : समाजले आफ्ना सदस्यहरूलाई अनुशासित राख्न पुरस्कार र सजायको व्यवस्था गर्छ।
- **निरन्तरता र उत्तराधिकार** : समाज पुस्तौंपुस्ता चलिरहन्छ, संस्कृति र ज्ञान एक पुस्ताबाट अर्कोमा सर्छ।
- **सहयोग र एकता** : समाज सहयोग, सद्भाव र सामूहिक प्रयासबाट चल्छ जसले व्यक्तिको आवश्यकता पूरा गर्छ।

यी विशेषताहरूले समाजलाई केवल भौतिक समूहबाट अलग बनाउँछन् र यसलाई जीवन्त, संगठित तथा विकासशील बनाउँछन्। नेपालको सन्दर्भमा जातीय तथा सांस्कृतिक विविधताले समाजलाई अझ जटिल र समृद्ध बनाएको छ। यसले पाठ्यक्रम विकासमा पनि ठूलो प्रभाव पार्छ किनकि शिक्षा समाजको आवश्यकता र मूल्यअनुसार बन्छ।

२.३.१.२ संस्कृतिको परिभाषा र तत्व

संस्कृति भनेको कुनै विशेष समाज वा समुदायको समग्र जीवनशैली, सोच्ने तरिका, मूल्य-मान्यता, व्यवहार र अभिव्यक्तिको संयोजन हो। यो समाजबाट पुस्तौंपुस्ता सदैँ आएको सिकाइ र आर्जित सम्पत्ति हो जसले व्यक्तिलाई समाजको सदस्य बनाउँछ। विभिन्न विद्वानहरूले संस्कृतिलाई फरक-फरक तरिकाले परिभाषित गरेका छन्। एडवर्ड टाइलरले संस्कृतिलाई **ज्ञान, विश्वास, कला,**

नैतिकता, कानून, परम्परा र अन्य क्षमता तथा व्यवहारको समग्र भनेका छन् जुन मानिसले समाजको सदस्य भएर प्राप्त गर्छ। नेपाली सन्दर्भमा संस्कृतिलाई सम्पूर्ण समाजको जीवन पद्धति भनिन्छ जसमा धर्म, भाषा, शिष्टाचार, अनुष्ठान, कला, रीतिरिवाज, मूल्य-मान्यता र परम्पराहरू समावेश हुन्छन्। यो भौतिक (जस्तै वस्तु, उपकरण, वास्तुकला) र अभौतिक (जस्तै विश्वास, मूल्य, भावना) दुवै रूपमा हुन्छ। संस्कृति स्थिर हुँदैन, यो समयसँगै परिवर्तन हुन्छ तर यसले समाजको पहिचान, एकता र निरन्तरता कायम राख्छ। नेपाल जस्तो विविधतापूर्ण देशमा संस्कृति विभिन्न जाति, भाषा र धर्मको मिश्रणबाट बनेको छ जसले हामीलाई सांस्कृतिक रूपमा समृद्ध बनाएको छ।

संस्कृतिका प्रमुख तत्वहरू निम्नानुसार छन् :

- **भाषा** : संस्कृतिको सबैभन्दा महत्वपूर्ण तत्व। भाषाले विचार व्यक्त गर्छ र संस्कृति हस्तान्तरण गर्छ। नेपालमा नेपाली मुख्य भाषा भए पनि १२५ भन्दा बढी मातृभाषाहरू छन् जसले सांस्कृतिक विविधता देखाउँछन्।
- **धर्म र विश्वास** : हिन्दु, बौद्ध, इस्लाम, किराँत आदि धर्महरूले संस्कृतिलाई आकार दिन्छन्। चाडपर्व, पूजा-पाठ र आध्यात्मिक मूल्यहरू यसका उदाहरण हुन्।
- **मूल्य र मान्यता** : समाजमा के राम्रो वा नराम्रो ठानिन्छ भन्ने आधार। जस्तै परिवारको सम्मान, अतिथि सत्कार, सहयोग र नैतिकता।
- **रीतिरिवाज र परम्परा** : जन्म, विवाह, मृत्यु जस्ता संस्कारहरू, चाडपर्व (दर्शन, तिहार, ल्होसार आदि) र दैनिक व्यवहारका नियमहरू।
- **कला र साहित्य** : संगीत, नृत्य, चित्रकला, मूर्तिकला, लोककथा, लोकगीत र साहित्य। नेपालको थाङ्का, मन्दिर वास्तुकला र लोकनृत्य यसका उदाहरण हुन्।
- **भेषभूषा र खानपान** : विभिन्न जातिका पोसाक (जस्तै दाहिने, गुरुङको भोटो, नेवारको हाकु पटासी) र परिकारहरू (दालभात, सेलरोटी, गुन्द्रुक आदि)।
- **सामाजिक संरचना र व्यवहार** : परिवार, समुदाय, सामाजिक नियम र अन्तरक्रिया जसले समाजलाई संगठित राख्छ।
- **भौतिक तत्वहरू** : उपकरण, घर, मन्दिर, कलाकृति जस्ता देखिने वस्तुहरू जसले संस्कृतिको भौतिक पक्षलाई प्रतिनिधित्व गर्छन्।

यी तत्वहरू एकअर्कासँग जोडिएका हुन्छन् र समाजको पहिचान बनाउँछन्। संस्कृति सिकाइबाट आउँछ, यो जन्मजात हुँदैन। यसले व्यक्तिलाई समाजमा ढाल्छ र समाजलाई जीवन्त राख्छ। नेपालको सन्दर्भमा यी तत्वहरूले हामीलाई बहुसांस्कृतिक राष्ट्रको रूपमा चिनाउँछन् जसले पाठ्यक्रममा पनि समावेशीता र सांस्कृतिक सम्मानलाई महत्व दिन्छ।

संस्कृति स्थिर हुँदैन। यो समयसँगै विकसित हुन्छ। नेपालमा पहिले गुरुकुल शिक्षा थियो जसले संस्कार सिकाउँथ्यो। अहिले औपचारिक विद्यालयले पनि सांस्कृतिक मूल्य समेट्छ।

२.३.२ पाठ्यक्रमको अवधारणा र विकास प्रक्रिया

पाठ्यक्रम भनेको विद्यार्थीहरूको समग्र विकासका लागि तयार पारिएको व्यवस्थित योजना हो। यो केवल किताबी ज्ञान वा विषयवस्तु मात्र होइन, बरु विद्यार्थीले विद्यालयमा प्राप्त गर्ने सबै प्रकारका सिकाइ अनुभवहरूको संयोजन हो। यसमा उद्देश्य, विषयवस्तु, शिक्षण विधि, सिकाइ क्रियाकलाप, मूल्यांकन प्रक्रिया र अपेक्षित परिणामहरू समावेश हुन्छन्। परम्परागत रूपमा पाठ्यक्रमलाई पाठ्यपुस्तक र विषयहरूको क्रम मात्र ठानिन्थ्यो, तर आधुनिक अवधारणामा यो विद्यार्थीको चौतर्फी विकास (ज्ञान, सीप, मूल्य, व्यवहार र भावना) का लागि आवश्यक सबै अनुभवहरूको योजना हो। नेपालको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, २०७६ अनुसार पाठ्यक्रम विद्यार्थी केन्द्रित, जीवनसँग जोडिएको, समावेशी र व्यावहारिक हुनुपर्छ। यसले विद्यार्थीलाई जिम्मेवार नागरिक बनाउन, जीवनोपयोगी सीप दिन र समाजको आवश्यकता पूरा गर्न मद्दत गर्छ। पाठ्यक्रमलाई शिक्षाको मुटु भनिन्छ किनकि यसले शिक्षण सिकाइको दिशा निर्धारण गर्छ र विद्यालयका सबै क्रियाकलापहरूलाई एकताबद्ध राख्छ। नेपाल जस्तो विविधतापूर्ण देशमा पाठ्यक्रमले सांस्कृतिक सम्मान, बहुभाषिकता र स्थानीय आवश्यकतालाई पनि समेट्नुपर्छ।

पाठ्यक्रम विकास प्रक्रिया एक व्यवस्थित, निरन्तर र सहभागितामूलक प्रक्रिया हो जसले समाजको आवश्यकता, विद्यार्थीको उमेर र रुचि, दार्शनिक आधार र वैज्ञानिक सिद्धान्तहरूलाई ध्यानमा राखेर पाठ्यक्रम तयार पार्छ। नेपालमा पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (CDC) ले यो कार्य गर्छ जसले राष्ट्रिय स्तरमा पाठ्यक्रम बनाउँछ, परिमार्जन गर्छ र कार्यान्वयन गर्छ। सामान्य विकास प्रक्रियाका प्रमुख चरणहरू निम्नानुसार छन् :

- **आवश्यकता पहिचान (Needs Assessment) :** समाज, विद्यार्थी, अभिभावक, शिक्षक र राष्ट्रिय नीतिका आवश्यकता अध्ययन गरिन्छ। नेपालमा यो चरणमा स्थानीय आवश्यकता, सांस्कृतिक विविधता र वैश्विक परिवर्तन (जस्तै प्रविधि, वातावरण) लाई ध्यान दिइन्छ।
- **उद्देश्य निर्धारण :** राष्ट्रिय शिक्षा नीति, संविधान र पाठ्यक्रम प्रारूपअनुसार उद्देश्य तय गरिन्छ। उदाहरण : समग्र विकास, जीवनोपयोगी सीप, लोकतान्त्रिक मूल्य आदि।
- **विषयवस्तु छनोट र संगठन :** उद्देश्यसँग मेल खाने विषयहरू छानिन्छन् र क्रमबद्ध रूपमा व्यवस्थित गरिन्छ। नेपालमा एकीकृत विषय (जस्तै सेरोफेरो, स्वास्थ्य तथा जनसंख्या) र स्थानीय विषयलाई महत्व दिइन्छ।
- **शिक्षण सिकाइ विधि र क्रियाकलाप छनोट :** विद्यार्थी केन्द्रित विधि (जस्तै क्रियाकलापमूलक, समस्या समाधान, परियोजना) छानिन्छ जसले सिकाइलाई रमाइलो र प्रभावकारी बनाउँछ।
- **मूल्यांकन प्रक्रिया निर्धारण :** सिकाइ उपलब्धि मापन गर्ने तरिका (जस्तै निरन्तर मूल्यांकन, परीक्षा, परियोजना) तय गरिन्छ।
- **पाठ्यक्रम मस्यौदा तयारी र परीक्षण :** विशेषज्ञ, शिक्षक र सरोकारवालासँग छलफल गरी मस्यौदा बनाइन्छ। यसलाई फिल्ड परीक्षण (Pilot Testing) गरिन्छ।
- **स्वीकृति र कार्यान्वयन :** राष्ट्रिय पाठ्यक्रम विकास तथा मूल्यांकन परिषद् वा सम्बन्धित निकायबाट स्वीकृत भएपछि कार्यान्वयन हुन्छ। नेपालमा CDC ले पाठ्यपुस्तक विकास र वितरण पनि गर्छ।
- **मूल्यांकन, परिमार्जन र अद्यावधिक :** कार्यान्वयनपछि फिडब्याक लिई आवश्यक परिमार्जन गरिन्छ। यो प्रक्रिया निरन्तर चलिरहन्छ।

नेपालमा हिल्डा टाबाको मोडेल जस्ता सिद्धान्तहरू प्रयोग हुन्छन् जसमा समाजको आवश्यकता पहिले पहिचान गरिन्छ। स्थानीय तहमा पनि स्थानीय पाठ्यक्रम विकास हुन्छ जसले स्थानीय संस्कृति, सीप र पर्यावरणलाई समेट्छ। यो प्रक्रिया सहभागितामूलक हुन्छ — शिक्षक, अभिभावक,

समुदाय र विज्ञहरूको संलग्नता आवश्यक हुन्छ। यसरी पाठ्यक्रम विकासले शिक्षा गुणस्तरीय , सान्दर्भिक र परिवर्तनशील बनाउँछ।

२.३.३ पाठ्यक्रम विकासमा समाजको प्रभाव

समाजले पाठ्यक्रमलाई प्रत्यक्ष प्रभाव पार्छ। समाजको आर्थिक अवस्था , सामाजिक संरचना र मूल्यले निर्धारण गर्छ। उदाहरण : नेपालमा कृषि प्रधान समाज भएकाले पहिले कृषि सम्बन्धी ज्ञान पाठ्यक्रममा राखिन्थ्यो। अब सूचना प्रविधि युग भएकाले डिजिटल शिक्षा समावेश भएको छ। समाजले समानता चाहेमा पाठ्यक्रममा छुवाछूत र जातीय भेदभावविरुद्ध पाठ राखिन्छ। समाजले लोकतन्त्र सिकाउँछ भने पाठ्यक्रममा नागरिक शिक्षा अनिवार्य हुन्छ। यसले विद्यार्थीलाई जिम्मेवार नागरिक बनाउँछ।

२.३.३.१ सामाजिक आवश्यकता र पाठ्यक्रम

सामाजिक आवश्यकता भनेको समाजले समय-समयमा व्यक्तिगत तथा सामूहिक रूपमा महसुस गर्ने आवश्यक कुराहरू हुन् जसले समाजको विकास , स्थिरता, सद्भाव र प्रगतिलाई सुनिश्चित गर्छन्। समाजको आर्थिक , सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक र वातावरणीय अवस्थाले यस्ता आवश्यकताहरू निर्धारण गर्छ। उदाहरणका लागि , कृषि प्रधान समाजमा कृषि सीप र ज्ञान आवश्यक हुन्छ भने औद्योगिक वा सूचना प्रविधि युगमा प्राविधिक शिक्षा र डिजिटल साक्षरता महत्वपूर्ण बन्छ। नेपाल जस्तो विविधतापूर्ण देशमा सामाजिक आवश्यकताहरूमा जातीय समानता, लैङ्गिक समानता, बहुभाषिकता, वातावरण संरक्षण, लोकतान्त्रिक मूल्य र सीप विकास जस्ता कुराहरू समावेश हुन्छन्। समाजले यस्ता आवश्यकताहरू पूरा गर्न शिक्षा प्रणालीलाई प्रयोग गर्छ किनकि शिक्षा नै समाजलाई परिवर्तन गर्ने र आवश्यक दक्ष नागरिक उत्पादन गर्ने मुख्य माध्यम हो। पाठ्यक्रम विकास गर्दा पहिले समाजको यस्ता आवश्यकताहरू पहिचान गरिन्छ जसलाई **आवश्यकता मूल्यांकन (Needs Assessment)** भनिन्छ। यसले पाठ्यक्रमलाई सान्दर्भिक र व्यावहारिक बनाउँछ। यदि पाठ्यक्रमले समाजको आवश्यकतालाई बेवास्ता गरे भने शिक्षा प्रभावहीन हुन्छ र विद्यार्थीहरू समाजमा योगदान दिन असमर्थ बन्छन्।

पाठ्यक्रममा सामाजिक आवश्यकताको प्रभाव प्रत्यक्ष र महत्वपूर्ण हुन्छ। नेपालको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप , २०७६ ले पनि समाजको आवश्यकता , विद्यार्थीको उमेर , रुचि र स्थानीय सन्दर्भलाई आधार बनाएको छ। उदाहरणहरू :

- **आर्थिक आवश्यकता** : नेपालमा बेरोजगारी र सीप अभाव ठूलो समस्या छ। यसलाई सम्बोधन गर्न पाठ्यक्रममा व्यावसायिक शिक्षा , सीप विकास (जस्तै कृषि , पर्यटन, सूचना प्रविधि) र जीवनोपयोगी सीप समावेश गरिएको छ। यसले विद्यार्थीलाई आत्मनिर्भर बनाउँछ।
- **सामाजिक समानता र समावेशीता** : जातीय भेदभाव , लैङ्गिक असमानता र अपाङ्गता जस्ता समस्या छन्। पाठ्यक्रममा समावेशी शिक्षा , दलित/जनजाति/महिला सशक्तीकरण सम्बन्धी पाठ र मूल्यहरू राखिएका छन् जसले सामाजिक सद्भाव बढाउँछ।
- **सांस्कृतिक तथा बहुभाषिक आवश्यकता** : नेपालमा १२५ भन्दा बढी भाषा र संस्कृति छन्। पाठ्यक्रममा स्थानीय पाठ्यक्रम (Local Curriculum) र मातृभाषा शिक्षा समावेश गरिएको छ जसले सांस्कृतिक पहिचान र एकता कायम राख्छ।
- **वातावरणीय आवश्यकता** : जलवायु परिवर्तन र वातावरण प्रदूषण बढ्दै गएकाले पाठ्यक्रममा पर्यावरण शिक्षा, दिगो विकास र वातावरण संरक्षणका पाठ थपिएका छन्।
- **नागरिक तथा लोकतान्त्रिक आवश्यकता** : लोकतन्त्र र मानव अधिकारको विकासका लागि नागरिक शिक्षा, संविधान, अधिकार र जिम्मेवारीका विषयहरू अनिवार्य छन्।

यी सामाजिक आवश्यकताहरूले पाठ्यक्रमलाई जीवन्त र परिवर्तनशील बनाउँछन्। नेपालमा पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (CDC) ले समाजको आवश्यकता अध्ययन गरी पाठ्यक्रम अद्यावधिक गर्छ। यसले शिक्षा समाजको प्रतिबिम्ब मात्र होइन , समाज परिवर्तन गर्ने शक्तिसमेत बन्छ। यदि पाठ्यक्रमले सामाजिक आवश्यकतालाई सम्बोधन गरेन भने विद्यार्थीहरूले प्राप्त गरेको शिक्षा व्यर्थ हुन सक्छ। यसैले पाठ्यक्रम विकासको पहिलो चरण नै समाजको आवश्यकता पहिचान हो जसले शिक्षा गुणस्तरीय, समावेशी र प्रभावकारी बनाउँछ।

२.३.३.२ सामाजिक परिवर्तनको प्रभाव

सामाजिक परिवर्तन भनेको समाजको संरचना , मूल्य-मान्यता, व्यवहार, संस्था र जीवनशैलीमा समयसँगै आउने आधारभूत तथा निरन्तर परिवर्तन हो। यो परिवर्तन प्राकृतिक (जस्तै प्राकृतिक प्रकोप), आर्थिक (औद्योगिकीकरण , वैश्वीकरण), राजनीतिक (लोकतन्त्र स्थापना , संघीयता), प्राविधिक (इन्टरनेट, डिजिटल युग) र सांस्कृतिक (वैश्विक प्रभाव , लैङ्गिक समानता) कारणबाट हुन्छ। नेपालमा विगत केही दशकमा ठूला सामाजिक परिवर्तन भएका छन् — २०६२/६३ को जनआन्दोलनपछि राजतन्त्रको अन्त्य , संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र स्थापना , जातीय/लैङ्गिक समानताको आन्दोलन , वैश्वीकरण र प्रविधिको प्रभाव। यी परिवर्तनहरूले समाजलाई गतिशील बनाएका छन् तर चुनौती पनि थपेका छन्। पाठ्यक्रम विकास गर्दा यस्ता परिवर्तनहरूलाई

सम्बोधन गर्नु आवश्यक हुन्छ किनकि शिक्षा समाजको प्रतिबिम्ब मात्र होइन, समाजलाई निर्देशित गर्ने र परिवर्तन गर्ने माध्यम पनि हो। यदि पाठ्यक्रमले सामाजिक परिवर्तनलाई बेवास्ता गरे भने शिक्षा अप्रासंगिक बन्छ र विद्यार्थीहरूले वर्तमान तथा भविष्यका चुनौती सामना गर्न सक्दैनन्।

पाठ्यक्रममा सामाजिक परिवर्तनको प्रभाव विभिन्न रूपमा देखिन्छ :

- **राजनीतिक परिवर्तनको प्रभाव** : नेपालको राजनीतिक परिवर्तन (राजतन्त्रबाट गणतन्त्र , संघीयता) ले पाठ्यक्रममा नागरिक शिक्षा , संविधान, लोकतान्त्रिक मूल्य, संघीय संरचना र स्थानीय शासनलाई महत्व दिएको छ। उदाहरण : सामाजिक अध्ययन विषयमा नेपालको संविधान २०७२, संघीयता र अधिकारबारे विस्तृत पाठ थपिएका छन् जसले विद्यार्थीलाई जिम्मेवार नागरिक बनाउँछ।
- **आर्थिक तथा प्राविधिक परिवर्तन** : कृषि प्रधानबाट सेवा तथा प्रविधिमा आधारित अर्थतन्त्रतर्फ परिवर्तन भएकाले पाठ्यक्रममा सूचना प्रविधि, डिजिटल साक्षरता, व्यावसायिक शिक्षा र २१औं शताब्दीका सीप (critical thinking, problem solving, digital literacy) समावेश भएका छन्। राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०७६ ले पनि जीवनोपयोगी सीप र प्रविधिलाई जोड दिएको छ।
- **सामाजिक समानता तथा समावेशिताको प्रभाव** : लैङ्गिक समानता , दलित/जनजाति/महिला/अपाङ्गता अधिकारको आन्दोलनले पाठ्यक्रममा समावेशी शिक्षा , लैङ्गिक समानता , मानव अधिकार र सामाजिक न्यायका पाठ थपिएका छन्। यसले जातीय भेदभाव घटाउने र सद्भाव बढाउने काम गर्छ।
- **वातावरणीय तथा जलवायु परिवर्तन** : विश्वव्यापी वातावरणीय संकटले पाठ्यक्रममा पर्यावरण शिक्षा , दिगो विकास , जलवायु परिवर्तन र वातावरण संरक्षणलाई अनिवार्य बनाएको छ। नेपालमा बाढी, पहिरो जस्ता समस्या बढेकाले यस्ता विषयहरूले विद्यार्थीलाई जागरुक बनाउँछन्।
- **सांस्कृतिक तथा वैश्वीकरणको प्रभाव** : वैश्वीकरणले पश्चिमी संस्कृति बढाए पनि पाठ्यक्रमले स्थानीय संस्कृति संरक्षण र बहुसांस्कृतिक सम्मानलाई जोड दिएको छ। स्थानीय पाठ्यक्रमले यसलाई मजबुत बनाउँछ तर चुनौती पनि छ — पुरानो परम्परा कमजोर हुन सक्छ।

यी परिवर्तनहरूले पाठ्यक्रमलाई अद्यावधिक र व्यावहारिक बनाउँछन्। नेपालमा पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (CDC) ले समय-समयमा पाठ्यक्रम परिमार्जन गर्छ जस्तै कक्षा १० को सामाजिक विषय दुई वर्षमै परिवर्तन गर्ने निर्णय। यसले शिक्षा समाजको गतिशीलतासँग जोडिन्छ। तर

चुनौती पनि छन् — परिवर्तन छिटो हुन्छ तर पाठ्यक्रम अद्यावधिक हुन दियो हुन्छ , शिक्षक तालिम अभाव हुन्छ। समाधानका लागि नियमित फिडब्याक , स्थानीय सहभागिता र प्रविधिको उपयोग आवश्यक छ।

सामाजिक परिवर्तनको प्रभावले पाठ्यक्रमलाई स्थिर होइन, गतिशील बनाउँछ। यसले विद्यार्थीलाई वर्तमान समाज बुझ्न , परिवर्तनसँग अनुकूलन हुन र समाज सुधारमा योगदान दिन सक्षम बनाउँछ। नेपालको शिक्षा प्रणालीमा यो प्रभावले नै हामीलाई समृद्ध , समावेशी र विकासोन्मुख बनाउन मद्दत गर्छ।

२.३.४ पाठ्यक्रममा संस्कृतिको प्रभाव

संस्कृतिले पाठ्यक्रमलाई गहिरो र प्रत्यक्ष प्रभाव पार्छ किनकि शिक्षा समाजको संस्कृतिको प्रतिबिम्ब र यसलाई जीवित राख्ने माध्यम हो। संस्कृति भनेको समाजको जीवनशैली , मूल्य-मान्यता, भाषा, रीतिरिवाज, कला, विश्वास र परम्पराको समग्र हो जसले विद्यार्थीको पहिचान ,

व्यवहार र सोच्ने तरिकालाई आकार दिन्छ। पाठ्यक्रम विकास गर्दा संस्कृतिलाई समेट्नु आवश्यक हुन्छ किनकि यसले विद्यार्थीलाई आफ्नो सांस्कृतिक ज र्गसँग जोड्छ, सांस्कृतिक सम्मान सिकाउँछ र बहुसांस्कृतिक समाजमा सद्भाव कायम राख्न मद्दत गर्छ। नेपाल जस्तो बहुभाषिक, बहुजातीय र बहुसांस्कृतिक देशमा संस्कृतिको प्रभाव अझ बढी देखिन्छ। राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०७६ ले पनि समावेशीता, स्थानीय संस्कृति र विविधताको सम्मानलाई जोड दिएको छ। यदि पाठ्यक्रममा संस्कृति समेटिएन भने विद्यार्थीहरूले आफ्नो पहिचान गुमाउन सक्छन् र विदेशी संस्कृतिको प्रभावमा पर्न सक्छन्। संस्कृतिले पाठ्यक्रमलाई जीवन्त, सान्दर्भिक र विद्यार्थी केन्द्रित बनाउँछ जसले सिकाइलाई प्रभावकारी र रमाइलो बनाउँछ।

संस्कृतिको प्रभाव पाठ्यक्रमका विभिन्न पक्षमा देखिन्छ :

- **भाषा र साहित्य** : भाषा संस्कृतिको मुख्य आधार हो। नेपालमा नेपाली भाषा मुख्य भए पनि १२५ भन्दा बढी मातृभाषा छन्। पाठ्यक्रममा मातृभाषा शिक्षा, बहुभाषिकता र स्थानीय बोलीचालीलाई स्थान दिइन्छ जसले सांस्कृतिक विविधतालाई सम्मान गर्छ। नेपाली साहित्यमा लोककथा, लोकगीत र परम्परागत कविताहरू समावेश हुँदा विद्यार्थीहरूले आफ्नो सांस्कृतिक धरोहर बुझ्छन्।
- **चाडपर्व, रीतिरिवाज र संस्कार** : दशैं, तिहार, ल्होसार, छठ, इद, क्रिसमस जस्ता चाडपर्वलाई पाठ्यक्रममा समावेश गरिन्छ। यसले विद्यार्थीहरूलाई विभिन्न संस्कृतिको सम्मान सिकाउँछ र सामाजिक सद्भाव बढाउँछ। जन्म, विवाह, मृत्यु संस्कार जस्ता रीतिरिवाजबारे पाठले सांस्कृतिक निरन्तरता कायम राख्छ।
- **कला, संगीत र नृत्य** : नेपालको थाङ्का चित्रकला, मन्दिर वास्तुकला, लोकनृत्य (मारुनी, सोरठी, धिमे आदि) र संगीतलाई पाठ्यक्रममा राखिन्छ। यसले सृजनशीलता बढाउँछ र सांस्कृतिक पहिचान मजबुत बनाउँछ।
- **स्थानीय पाठ्यक्रम (Local Curriculum)** : नेपालमा कक्षा १-८ सम्म स्थानीय पाठ्यक्रम लागू गरिएको छ जसमा स्थानीय सम्पदा, धर्म, संस्कृति, भाषा, कला, चाडपर्व र पहिचान समेटिन्छ। उदाहरण : भक्तपुरमा ख्वप इतिहास, स्थानीय कला र सम्पदा; अन्य ठाउँमा जनजाति संस्कृति, जडीबुटी परम्परा आदि। यसले विद्यार्थीलाई आफ्नो गाउँ/समुदायसँग जोड्छ र सांस्कृतिक संरक्षणमा योगदान दिन सिकाउँछ।
- **मूल्य र मान्यता** : अतिथि सत्कार, परिवारको सम्मान, पर्यावरण संरक्षण, सहयोग जस्ता सांस्कृतिक मूल्यहरूलाई पाठ्यक्रममा समावेश गरिन्छ जसले नैतिक र सामाजिक विकास गर्छ।

संस्कृतिको प्रभावले पाठ्यक्रमलाई समावेशी र विविधतापूर्ण बनाउँछ। नेपालमा UNESCO को सहयोगमा पाठ्यपुस्तकहरूमा सांस्कृतिक सम्पदा समावेश गर्ने प्रयास भइरहेको छ जसले शिक्षा गुणस्तरीय बनाउँछ। तर चुनौती पनि छन् — केन्द्रीकृत पाठ्यक्रमले स्थानीय संस्कृतिलाई कम महत्व दिन सक्छ, विदेशी प्रभाव बढ्न सक्छ। यसलाई सम्बोधन गर्न स्थानीय तहमा पाठ्यक्रम विकास र शिक्षक तालिम आवश्यक छ।

संस्कृतिले पाठ्यक्रमलाई केवल ज्ञानको भण्डार होइन, सांस्कृतिक जसँग जोड्ने पुल बनाउँछ। यसले विद्यार्थीलाई आफ्नो संस्कृति गर्व गर्न, अरुको सम्मान गर्न र बहुसांस्कृतिक समाजमा सद्भावपूर्ण जीवन जिउन सिकाउँछ। नेपालको शिक्षा प्रणालीमा संस्कृतिको प्रभावले नै हामीलाई एकताबद्ध र समृद्ध बनाउँछ।

२.३.४.१ रीतिरिवाज र परम्पराको प्रभाव

रीतिरिवाज र परम्परा भनेको समाजमा पुस्तौंदेखि चल्दै आएका नियमित व्यवहार, संस्कार, अनुष्ठान र जीवनचक्रसँग जोडिएका क्रियाकलापहरू हुन् जसले व्यक्तिको जन्मदेखि मृत्युसम्मको जीवनलाई व्यवस्थित र अर्थपूर्ण बनाउँछन्। नेपालमा रीतिरिवाज र परम्पराहरू धेरै विविध छन्— हिन्दु संस्कारहरू जस्तै न्वारान, पास्नी, व्रतबन्ध, विवाह, अन्त्येष्टि; जनजाति समुदायका ल्होसार, उधौली-उभौली, छठ पूजा; बौद्ध परम्पराका ल्होसार, बुद्ध जयन्ती; तथा इस्लाम र किराँतका आफ्नै रीतिरिवाजहरू। यी रीतिरिवाजहरूले सामाजिक मूल्य, नैतिकता, परिवारको एकता, सम्मान र सामुदायिक सद्भाव सिकाउँछन्। पाठ्यक्रममा यिनीहरूको प्रभाव महत्वपूर्ण छ किनकि शिक्षा केवल किताबी ज्ञान होइन, बरु जीवनका यस्ता परम्परागत मूल्यहरूलाई पुस्ताबाट पुस्तामा हस्तान्तरण गर्ने माध्यम पनि हो। नेपालको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०७६ ले पनि सांस्कृतिक निरन्तरता, मूल्य शिक्षा र स्थानीय परम्परालाई महत्व दिएको छ। यदि पाठ्यक्रमले यी रीतिरिवाज र परम्परालाई समेटेन भने विद्यार्थीहरूले आफ्नो सांस्कृतिक जसँग गुमाउन सक्छन् र आधुनिक प्रभावमा परेर परम्परागत ज्ञान हराउन सक्छ।

पाठ्यक्रममा रीतिरिवाज र परम्पराको प्रभाव विभिन्न रूपमा देखिन्छ :

- **संस्कार र जीवनचक्र शिक्षा** : जन्म संस्कार (न्वारान), बाल्यकाल (पास्नी, कर्णवेध), युवावस्था (व्रतबन्ध/गुफा), विवाह र मृत्यु संस्कार जस्ता रीतिरिवाजबारे पाठ्यक्रममा सामाजिक अध्ययन, नेपाली र स्वास्थ्य शिक्षा विषयमा समावेश गरिन्छ। यसले विद्यार्थीहरूलाई परिवारको महत्व, जिम्मेवारी र सम्मान सिकाउँछ। उदाहरण : कक्षा ८ को

सामाजिक अध्ययनमा "नेपालमा प्रचलित परम्परा र प्रचलन" पाठले विभिन्न जातिका रीतिरिवाजबारे व्याख्या गर्छ जसले सद्भाव बढाउँछ।

- **चाडपर्व र सामाजिक एकता** : दशैं, तिहार, ल्होसार, छठ, इद जस्ता चाडहरूको समयमा छुट्टी राखिन्छ र पाठ्यक्रममा यिनीहरूबारे पाठ , निबन्ध, चित्रकला र क्रियाकलाप राखिन्छ। यसले विद्यार्थीहरूलाई बहुसांस्कृतिक सम्मान र सामाजिक सद्भाव सिकाउँछ। परम्परागत रूपमा यी चाडहरूले परिवार र समुदायलाई जोड्छन् जसलाई शिक्षा प्रणालीले पनि प्रवर्द्धन गर्छ।
- **स्थानीय पाठ्यक्रममा परम्परागत ज्ञान** : स्थानीय तहमा विकसित पाठ्यक्रमले गाउँ/समुदायका विशेष रीतिरिवाज , जडीबुटी प्रयोग , कृषि परम्परा , लोककथा र अनुष्ठान समावेश गर्छ। उदाहरण : जनजाति क्षेत्रमा उधौली –उभौली जस्ता मौसमी परम्परा ; नेवार समुदायमा गुन्हु पुन्ही जस्ता रीतिरिवाज। यसले विद्यार्थीलाई आफ्नो स्थानीय परम्परासँग जोड्छ र सांस्कृतिक संरक्षणमा योगदान दिन सिकाउँछ।
- **नैतिक र सामाजिक मूल्य विकास** : परम्पराले सिकाउने अतिथि सत्कार , वृद्ध सम्मान, पर्यावरण संरक्षण (जस्तै कुलपूजा वा प्रकृति पूजा) जस्ता मूल्यहरूलाई पाठ्यक्रममा नैतिक शिक्षा र क्रियाकलापबाट समेटिन्छ। यसले विद्यार्थीलाई जिम्मेवार र नैतिक नागरिक बनाउँछ।
- **परम्परागत सीप र ज्ञान** : आयुर्वेद, हस्तकला, लोकनृत्य, कृषि विधि जस्ता परम्परागत सीपहरूलाई व्यावसायिक शिक्षा वा स्थानीय पाठ्यक्रममा राखिन्छ जसले सांस्कृतिक निरन्तरता र आत्मनिर्भरता बढाउँछ।

यी प्रभावहरूले पाठ्यक्रमलाई समावेशी र सान्दर्भिक बनाउँछन्। नेपालमा UNESCO को सहयोगमा सांस्कृतिक धरोहरलाई पाठ्यपुस्तकमा समावेश गर्ने प्रयास भइरहेको छ जसले रीतिरिवाज र परम्परालाई जीवन्त राख्छ। तर चुनौतीहरू पनि छन् — आधुनिकीकरण र वैश्वीकरणले पुराना रीतिरिवाज कमजोर बनाउँदै छन् , केही नकारात्मक परम्परा (जस्तै छाउपडी वा बालविवाह) ले समस्या निम्त्याउँछन् जसलाई पाठ्यक्रमले सुधार्नुपर्छ। यसलाई सम्बोधन गर्न शिक्षक तालिम , स्थानीय सहभागिता र अद्यावधिक पाठ्यक्रम आवश्यक छ।

रीतिरिवाज र परम्पराको प्रभावले पाठ्यक्रमलाई केवल आधुनिक ज्ञानको भण्डार होइन, सांस्कृतिक धरोहर जोगाउने र जीवन मूल्य सिकाउने माध्यम बनाउँछ। नेपालको शिक्षा प्रणालीमा यिनीहरूको समावेशले विद्यार्थीलाई आफ्नो जससँग जोडेर बहुसांस्कृतिक समाजमा सद्भावपूर्ण जीवन जिउन सक्षम बनाउँछ।

परम्परागत ज्ञान जस्तै आयुर्वेद , कृषि विधि पाठ्यक्रममा राखिन्छ। यसले संस्कृतिलाई जीवित राख्छ।

२.३.५ नेपालको सन्दर्भमा समाज र संस्कृतिको प्रभाव : उदाहरणहरू

नेपालमा १२५ भाषा र १२५ जाति छन्। त्यसैले पाठ्यक्रमले समावेशीता अपनाएको छ।

उदाहरण १ : स्थानीय पाठ्यक्रममा गाउँको संस्कृति समावेश गरिएको छ। उदाहरण २ : दलित र जनजातिका लागि आरक्षण र सांस्कृतिक शिक्षा। उदाहरण ३ : महिलाको सशक्तीकरणका लागि लैङ्गिक समानता पाठ।

यी उदाहरणले देखाउँछन् कि समाज र संस्कृतिले पाठ्यक्रमलाई नेपाल विशेष बनाएको छ।

२.३.६ सैद्धान्तिक दृष्टिकोण

समाजशास्त्रीहरूका अनुसार पाठ्यक्रम समाजको प्रतिबिम्ब हो। इमाइल दुर्खेमले भनेका छन् कि शिक्षा सामाजिक एकीकरणका लागि हो। जॉन डेवीले अनुभव र समाजबाट सिक्ने कुरा जोड दिए।

नेपालमा पनि यी सिद्धान्त लागू छन्। पाठ्यक्रमले विद्यार्थीलाई समाजमा योगदान दिन सिकाउँछ।

२.३.६.१ दुर्खेमको सामाजिक एकीकरण सिद्धान्त

समाजलाई एकताबद्ध राख्न पाठ्यक्रमले साझा मूल्य सिकाउँछ।

२.३.६.२ डेवीको अनुभवमूलक शिक्षा

जोन डेवी (John Dewey) एक प्रसिद्ध अमेरिकी दार्शनिक र शिक्षाशास्त्री थिए जसले २०औं शताब्दीमा प्रगतिवादी शिक्षा (Progressive Education) को विकास गरे। उनको मुख्य सिद्धान्त अनुभवमूलक शिक्षा (Experiential Education) वा करिबाट सिकाइ (Learning by Doing) हो। डेवीका अनुसार शिक्षा भनेको किताबबाट मात्र सिक्ने होइन , बरु वास्तविक जीवनका अनुभवहरूबाट सिक्ने प्रक्रिया हो। उनी भन्छन् कि सच्चा सिकाइ तब हुन्छ जब विद्यार्थीले आफैं क्रियाकलापमा भाग लिन्छन्, समस्या समाधान गर्छन् र आफ्नो अनुभवबाट ज्ञान निर्माण गर्छन्। डेवीले शिक्षा अनुभवहरूको निरन्तर पुनर्निर्माण (Reconstruction of Experience) भनेका छन्। यसमा विद्यार्थीले पुरानो अनुभवलाई नयाँ अनुभवसँग जोडेर नयाँ ज्ञान बनाउँछन्। उनको पुस्तक *Experience and Education* (१९३८) मा यो सिद्धान्त विस्तृत रूपमा व्याख्या गरिएको छ। डेवीका अनुसार शिक्षा जीवनसँग जोडिएको हुनुपर्छ— विद्यार्थीले स्कूलमा सिकेको कुरा दैनिक जीवनमा प्रयोग गर्न सक्नुपर्छ। नेपाल जस्तो देशमा यो सिद्धान्त लागू गर्दा स्थानीय समस्या (जस्तै कृषि , पर्यावरण, सामाजिक मुद्दा) सँग जोडेर शिक्षा दिन सकिन्छ जसले विद्यार्थीलाई व्यावहारिक र जिम्मेवार बनाउँछ।

डेवीको अनुभवमूलक शिक्षाका प्रमुख सिद्धान्तहरू निम्नानुसार छन् :

- **करिबाट सिकाइ (Learning by Doing) :** विद्यार्थीले किताब पढेर मात्र होइन , गरेर सिक्छन्। उदाहरण : विज्ञानमा प्रयोगशाला कार्य , सामाजिक अध्ययनमा स्थानीय भ्रमण वा परियोजना कार्य। यसले सिकाइलाई रमाइलो र स्थायी बनाउँछ।
- **सक्रिय सहभागिता र अन्तरक्रिया (Active Participation and Interaction) :** शिक्षा निष्क्रिय होइन , सक्रिय हुन्छ। विद्यार्थीले शिक्षकसँग , साथीहरूसँग र वातावरणसँग अन्तरक्रिया गर्छन्। डेवीले शिक्षा **सामाजिक प्रक्रिया** भनेका छन् जसमा सहयोग र छलफल महत्वपूर्ण हुन्छ।
- **प्रतिबिम्बन र चिन्तन (Reflection and Reflective Thinking) :** अनुभव मात्र पर्याप्त हुँदैन, त्यसलाई प्रतिबिम्बन (Reflection) गरेर अर्थपूर्ण बनाउनुपर्छ। विद्यार्थीले आफ्नो अनुभवबाट के सिके, किन सफल/असफल भयो भन्ने सोच्नुपर्छ जसले समस्या समाधान क्षमता बढाउँछ।
- **अनुभवको निरन्तरता र अन्तरसम्बन्ध (Continuity and Interaction) :** सिकाइ निरन्तर हुन्छ— पुरानो अनुभवले नयाँ अनुभवलाई प्रभाव पार्छ। शिक्षा अन्तरविषयक (Interdisciplinary) हुनुपर्छ जसले विभिन्न विषयहरूलाई जोड्छ।

- **विद्यार्थी केन्द्रित र लोकतान्त्रिक शिक्षा** : डेवीले बालकेन्द्रित शिक्षा जोड दिए। विद्यार्थीले आफ्नो रुचि र आवश्यकताअनुसार सिक्न पाउनुपर्छ। कक्षामा लोकतन्त्र अभ्यास गर्नुपर्छ— छलफल, मतदान र सामूहिक निर्णयबाट।
- **वास्तविक जीवनसँग जोड** : शिक्षा स्कूलको भित्र मात्र सीमित हुनुहुँदैन , वास्तविक समस्याहरू (जस्तै वातावरण संरक्षण , सामाजिक सद्भाव) सँग जोडिनुपर्छ जसले विद्यार्थीलाई राम्रो नागरिक बनाउँछ।

नेपालको सन्दर्भमा डेवीको यो सिद्धान्त निकै उपयोगी छ। राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०७६ ले पनि क्रियाकलापमूलक, समस्या समाधान र जीवनोपयोगी सिकाइलाई जोड दिएको छ। उदाहरण : स्थानीय पाठ्यक्रममा गाउँको समस्या समाधान परियोजना , विज्ञानमा प्रयोगात्मक कार्य वा सामाजिक अध्ययनमा समुदाय भ्रमण। यसले विद्यार्थीलाई किताबी ज्ञान मात्र होइन , व्यावहारिक सीप र सामाजिक जिम्मेवारी सिकाउँछ। डेवीको अनुभवमूलक शिक्षाले शिक्षा प्रणालीलाई परम्परागत (स्टन्ते) बाट प्रगतिशील र प्रभावकारी बनाउँछ जसले नेपाल जस्तो विकासशील देशमा आवश्यक छ।

२.३.७ सकारात्मक र नकारात्मक प्रभाव

पाठ्यक्रममा समाज र संस्कृतिको प्रभाव सधैं सकारात्मक मात्र हुँदैन , यसले सकारात्मक र नकारात्मक दुवै प्रभाव पार्छ। सकारात्मक प्रभावले पाठ्यक्रमलाई जीवन्त , समावेशी र विद्यार्थीको वास्तविक जीवनसँग जोड्ने बनाउँछ भने नकारात्मक प्रभावले कहिलेकाहीं विभेद , असमानता वा पुरानो सोचलाई कायम राख्न सक्छ। नेपाल जस्तो बहुसांस्कृतिक देशमा समाज र संस्कृतिको प्रभावले शिक्षा प्रणालीलाई समृद्ध बनाएको छ तर चुनौतीहरू पनि छन्। राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०७६ ले पनि सकारात्मक पक्षलाई प्रवर्द्धन गर्दै नकारात्मक पक्षलाई सुधार्ने प्रयास गरेको छ। यसले विद्यार्थीलाई आफ्नो संस्कृति सम्मान गर्न , अरुको सम्मान गर्न र समाजमा योगदान दिन सिकाउँछ। तर प्रभावलाई सन्तुलित बनाउन आवश्यक छ जसले शिक्षा गुणस्तरीय र न्यायपूर्ण बनोस्।

सकारात्मक प्रभावहरू :

- **सांस्कृतिक सम्मान र पहिचान विकास** : पाठ्यक्रममा विभिन्न जाति, भाषा र परम्परालाई समेट्दा विद्यार्थीहरूले आफ्नो सांस्कृतिक ज 根सँग जोडिन्छन्। यसले आत्मसम्मान , गर्व र सांस्कृतिक जागरण बढाउँछ। नेपालमा स्थानीय पाठ्यक्रमले गाउँको संस्कृति , चाडपर्व र

भाषालाई समावेश गर्दा विद्यार्थीहरूले आफ्नो पहिचान महसुस गर्छन् र सांस्कृतिक संरक्षणमा योगदान दिन सिक्छन्।

- **सामाजिक सद्भाव र समावेशीता** : विविध संस्कृतिका पाठहरूले विद्यार्थीहरूलाई अरु जाति, धर्म र संस्कृतिको सम्मान सिकाउँछन्। यसले जातीय भेदभाव घटाउँछ , सामाजिक एकता बढाउँछ र बहुसांस्कृतिक समाजमा सद्भावपूर्ण जीवन जिउन तयार पार्छ। उदाहरण : दशैं, तिहार, ल्होसार जस्ता चाडहरूबारे पाठले विभिन्न समुदायबीच समझदारी बढाउँछ।
- **जीवनोपयोगी सीप र मूल्य विकास** : समाजको आवश्यकता (जस्तै सहयोग , अतिथि सत्कार, पर्यावरण संरक्षण) लाई पाठ्यक्रममा समेट्दा विद्यार्थीहरूले व्यावहारिक सीप र नैतिक मूल्य सिक्छन्। यसले उनीहरूलाई जिम्मेवार नागरिक बनाउँछ र समाज परिवर्तनमा योगदान दिन्छ।
- **सृजनशीलता र विविधता प्रवर्द्धन** : विभिन्न संस्कृतिका कला , संगीत, नृत्य र लोककथा समावेश हुँदा विद्यार्थीहरूको सृजनशीलता बढ्छ। यसले शिक्षा रमाइलो र प्रभावकारी बनाउँछ।
- **समाजको आवश्यकता पूरा** : समाज परिवर्तन हुँदा (जस्तै प्रविधि , वातावरण) पाठ्यक्रम पनि अद्यावधिक हुन्छ जसले विद्यार्थीलाई आधुनिक चुनौती सामना गर्न सक्षम बनाउँछ।

नकारात्मक प्रभावहरू :

- **पुरानो परम्परा र विभेद कायम** : केही नकारात्मक परम्परा (जस्तै छाउपडी , बालविवाह, जातीय भेदभाव) पाठ्यक्रममा अप्रत्यक्ष रूपमा रहन सक्छन् वा पूर्ण रूपमा हटाइएका हुँदैनन्। यसले विद्यार्थीहरूमा पुरानो सोच र असमानता फैलाउँछ।
- **केन्द्रीकृत पाठ्यक्रमको समस्या** : नेपालमा केन्द्रीय पाठ्यक्रमले स्थानीय संस्कृति र आवश्यकतालाई कम महत्व दिन सक्छ। यसले ग्रामीण वा अल्पसंख्यक समुदायका विद्यार्थीहरूलाई आफ्नो संस्कृति अलग महसुस गराउँछ र सिकाइ प्रभावहीन बन्छ।
- **वैश्वीकरण र विदेशी प्रभाव** : आधुनिक समाज र वैश्वीकरणले पश्चिमी संस्कृति बढी प्रभाव पार्छ जसले स्थानीय संस्कृति कमजोर बनाउँछ। पाठ्यक्रममा विदेशी मूल्य बढी समावेश हुँदा नेपाली पहिचान हराउने खतरा हुन्छ।
- **सांस्कृतिक पूर्वाग्रह र असमानता** : बहुसंख्यक संस्कृतिको प्रभाव बढी हुँदा अल्पसंख्यक संस्कृति बेवास्ता हुन सक्छ। यसले विद्यार्थीहरूमा असमानता र अलगावको भावना पैदा गर्छ।
- **परिवर्तनको ढिलाइ** : समाज र संस्कृति परिवर्तनशील हुँदा पनि पाठ्यक्रम अद्यावधिक हुन ढिलो हुन्छ जसले शिक्षा पुरानो र अप्रासंगिक बन्छ।

यी सकारात्मक र नकारात्मक प्रभावहरूलाई सन्तुलित बनाउन पाठ्यक्रम विकासमा स्थानीय सहभागिता, शिक्षक तालिम, नियमित मूल्यांकन र समावेशी दृष्टिकोण आवश्यक छ। नेपालको शिक्षा प्रणालीमा समाज र संस्कृतिको प्रभावलाई सकारात्मक बनाउन सकियो भने विद्यार्थीहरू सांस्कृतिक रूपमा जागरुक, समावेशी र सक्षम नागरिक बन्न सक्छन्। यसले समाजको समग्र विकासमा ठूलो योगदान दिन्छ।

२.३.८ चुनौतीहरू र समाधान

पाठ्यक्रममा समाज र संस्कृतिको प्रभावले शिक्षा प्रणालीलाई समृद्ध बनाए पनि नेपाल जस्तो विविधतापूर्ण र विकासशील देशमा विभिन्न चुनौतीहरू छन्। यी चुनौतीहरूले पाठ्यक्रमलाई प्रभावकारी, समावेशी र सान्दर्भिक बनाउन बाधा पुर्याउँछन्। तर यी चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्न सकिने व्यावहारिक समाधानहरू पनि छन्। राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०७६ र शिक्षा नीतिले यस्ता समस्या पहिचान गरी समाधानको प्रयास गरिरहेको छ। मुख्य चुनौतीहरू र तिनका समाधान निम्नानुसार छन् :

चुनौतीहरू :

- **वैश्वीकरण र विदेशी संस्कृतिको प्रभाव** : आधुनिक प्रविधि, इन्टरनेट र पश्चिमी मिडियाको प्रभावले स्थानीय संस्कृति, भाषा र परम्परा कमजोर हुँदै गएका छन्। विद्यार्थीहरूले विदेशी मूल्य र जीवनशैली बढी प्रभावित हुन्छन् जसले नेपाली सांस्कृतिक पहिचान हराउने खतरा बढेको छ।
- **केन्द्रीकृत पाठ्यक्रम र स्थानीय विविधताको बेवास्ता** : नेपालको पाठ्यक्रम मुख्य रूपमा केन्द्रीय स्तरबाट बन्छ जसले विभिन्न जाति, भाषा, भूगोल र स्थानीय आवश्यकतालाई पूर्ण रूपमा समेट्न सक्दैन। ग्रामीण, जनजाति वा अल्पसंख्यक समुदायका विद्यार्थीहरूले आफ्नो संस्कृति अलग महसुस गर्छन्।
- **स्रोत र पूर्वाधारको अभाव** : ग्रामीण क्षेत्रमा शिक्षक, पाठ्यपुस्तक, प्रयोगशाला, इन्टरनेट र तालिमको कमी छ। यसले सांस्कृतिक क्रियाकलाप, स्थानीय पाठ्यक्रम र व्यावहारिक सिकाइलाई प्रभावकारी बनाउन गाह्रो हुन्छ।
- **नकारात्मक परम्परा र सामाजिक कुरीति** : छाउपडी, बालविवाह, जातीय भेदभाव जस्ता पुराना कुरीतिहरू अझै समाजमा छन्। यिनीहरूलाई पाठ्यक्रमले पूर्ण रूपमा हटाउन वा सुधार्न ढिलाइ हुन्छ जसले विद्यार्थीहरूमा पुरानो सोच कायम रहन्छ।

- **शिक्षक र अभिभावकको तयारी र जागरणको कमी** : धेरै शिक्षकहरूले समावेशी र क्रियाकलापमूलक शिक्षणमा तालिम पाएका छैनन्। अभिभावकहरूले पनि परम्परागत शिक्षा नै राम्रो ठान्छन् जसले नयाँ पाठ्यक्रम कार्यान्वयनमा बाधा पुर्याउँछ।
- **पाठ्यक्रम अद्यावधिक र कार्यान्वयनमा ढिलाइ** : समाज र संस्कृति छिटो परिवर्तन हुन्छ तर पाठ्यक्रम परिवर्तन गर्न लामो प्रक्रिया लाग्छ। यसले शिक्षा अप्रासंगिक बन्छ।

समाधानहरू :

- **स्थानीय पाठ्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयन** : कक्षा १-८ सम्मको स्थानीय पाठ्यक्रमलाई मजबुत बनाउन स्थानीय तह, समुदाय र शिक्षकहरूलाई अधिकार दिने। यसमा स्थानीय भाषा, संस्कृति, चाडपर्व, सीप र समस्या समावेश गरी विद्यार्थीलाई आफ्नो जंजनीसँग जोड्ने।
- **बहुसांस्कृतिक र समावेशी पाठ्यक्रम विकास** : पाठ्यक्रम विकासमा विभिन्न जाति, भाषा र क्षेत्रका प्रतिनिधिहरूको सहभागिता अनिवार्य गर्ने। UNESCO जस्ता संस्थासँग सहकार्य गरी सांस्कृतिक धरोहरलाई पाठ्यपुस्तकमा समावेश गर्ने।
- **शिक्षक तालिम र क्षमता विकास** : नियमित तालिमबाट शिक्षकहरूलाई क्रियाकलापमूलक, समस्या समाधान र समावेशी शिक्षण विधि सिकाउने। स्थानीय संस्कृति र कुरीतिविरुद्ध जागरण कार्यक्रम चलाउने।
- **सामुदायिक सहभागिता र जागरण** : अभिभावक, समुदाय र स्थानीय नेतृत्वलाई पाठ्यक्रम विकास र कार्यान्वयनमा संलग्न गराउने। अभिभावक शिक्षा कार्यक्रमबाट नकारात्मक परम्पराविरुद्ध जागरण फैलाउने।
- **प्रविधि र स्रोतको उपयोग** : डिजिटल पाठ्यपुस्तक, अनलाइन स्रोत र स्थानीय सामग्री प्रयोग गरी ग्रामीण क्षेत्रमा पनि सांस्कृतिक शिक्षा प्रभावकारी बनाउने। सरकारले बजेट बढाई पूर्वाधार सुधार्ने।
- **नियमित मूल्यांकन र अद्यावधिक** : पाठ्यक्रमको प्रभावकारिता मूल्यांकन गरी हरेक ५ वर्षमा परिमार्जन गर्ने। फिडब्याक संयन्त्रबाट समाजको परिवर्तित आवश्यकता समेट्ने।
- **सकारात्मक परम्परा प्रवर्द्धन र नकारात्मक सुधार** : पाठ्यक्रममा सकारात्मक रीतिरिवाज (जस्तै अतिथि सत्कार, पर्यावरण संरक्षण) लाई बढी स्थान दिने र नकारात्मक कुरीति (जस्तै छाउपडी) लाई स्पष्ट रूपमा विरोध गर्ने पाठ राख्ने।

यी चुनौतीहरू र समाधानहरू लागू गर्न सकेमा समाज र संस्कृतिको प्रभावलाई पूर्ण रूपमा सकारात्मक बनाउन सकिन्छ। नेपालको शिक्षा प्रणालीले यस्ता प्रयासबाट विद्यार्थीलाई सांस्कृतिक

रूपमा जागरुक, समावेशी र सक्षम नागरिक बनाउन सकछ जसले देशको समग्र विकासमा ठूलो योगदान दिन्छ।

२.३.९ निष्कर्ष

पाठ्यक्रम समाज र संस्कृतिबाट अलग्गै रहन सक्दैन। यो समाजको आवश्यकता, मूल्य-मान्यता, रीतिरिवाज, भाषा, परम्परा र सांस्कृतिक विविधताको प्रत्यक्ष प्रतिबिम्ब हो। नेपाल जस्तो बहुजातीय, बहुभाषिक र बहुसांस्कृतिक देशमा समाज र संस्कृतिको प्रभावले पाठ्यक्रमलाई समावेशी, जीवन्त र सान्दर्भिक बनाउँछ। यसले विद्यार्थीहरूलाई केवल किताबी ज्ञान मात्र होइन, आफ्नो सांस्कृतिक ज र्गसँग जोड्छ, अरुको संस्कृति सम्मान गर्न सिकाउँछ, सामाजिक सद्भाव बढाउँछ र जिम्मेवार नागरिक बनाउँछ। समाजको परिवर्तनशील आवश्यकता (जस्तै प्रविधि, वातावरण संरक्षण, सीप विकास) ले पाठ्यक्रमलाई अद्यावधिक र व्यावहारिक बनाउँछ भने संस्कृतिले यसलाई नैतिक, भावनात्मक र पहिचानपूर्ण बनाउँछ। राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०७६ ले पनि यही कुरालाई जोड दिएको छ — शिक्षा विद्यार्थी केन्द्रित, जीवनसँग जोडिएको, समावेशी र स्थानीय सन्दर्भमा आधारित हुनुपर्छ।

तर यो प्रभाव सधैं सकारात्मक मात्र हुँदैन। वैश्वीकरण, केन्द्रीकरण, स्रोत अभाव र नकारात्मक परम्पराहरूले चुनौती पनि निम्त्याउँछन्। यी चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्न स्थानीय पाठ्यक्रमको मजबुत कार्यान्वयन, शिक्षक तालिम, सामुदायिक सहभागिता, नियमित मूल्यांकन र समावेशी दृष्टिकोण अपनाउन आवश्यक छ। जब पाठ्यक्रमले समाज र संस्कृतिको सकारात्मक पक्षलाई प्रवर्द्धन गर्छ र नकारात्मक पक्षलाई सुधारछ, तब मात्र शिक्षा सच्चा अर्थमा प्रभावकारी बन्छ।

अन्तमा, समाज र संस्कृति पाठ्यक्रमको आधार र मुटु हुन्। यसलाई राम्रोसँग समेट्न सकेमा नेपालको शिक्षा प्रणालीले विद्यार्थीहरूलाई सांस्कृतिक रूपमा जागरुक, सामाजिक रूपमा संवेदनशील, व्यावहारिक रूपमा सक्षम र राष्ट्र निर्माणमा योगदान दिन सक्ने सन्तुलित व्यक्तित्व बनाउन सकछ। शिक्षा केवल ज्ञानको हस्तान्तरण होइन, यो समाज र संस्कृतिको निरन्तरता, परिवर्तन र विकासको माध्यम हो। यसलाई समाज र संस्कृतिसँग जोडेर मात्र हामीले गुणस्तरीय र अर्थपूर्ण शिक्षा प्रदान गर्न सकौं।

१ वटा छोटो उत्तर आउने प्रश्न (Short Answer Questions)

१. समाजको परिभाषा म्याकाइभर र पेज अनुसार दिनुहोस्।

२. समाजका चार मुख्य विशेषताहरू उल्लेख गर्नुहोस्।

३. संस्कृतिका प्रमुख चार तत्वहरू लेख्नुहोस्।
४. पाठ्यक्रम विकासको मुख्य प्रक्रियाका चार चरणहरू संक्षेपमा लेख्नुहोस्।
५. सामाजिक आवश्यकताले पाठ्यक्रमलाई कसरी प्रभावित गर्छ ? उदाहरण दिनुहोस्।
६. नेपालमा सामाजिक परिवर्तन (जस्तै संघीयता) ले पाठ्यक्रममा ल्याएको एक प्रमुख प्रभाव उल्लेख गर्नुहोस्।
७. दुर्खेमको सामाजिक एकीकरण सिद्धान्त अनुसार शिक्षाको मुख्य भूमिका के हो ?
८. जोन डेवीको अनुभवमूलक शिक्षाको मुख्य विशेषता के हो ?
९. पाठ्यक्रम विकासमा समाजको सकारात्मक प्रभावका दुई उदाहरण दिनुहोस्।
१०. नेपालको बहुसांस्कृतिक समाजमा पाठ्यक्रमले सामना गर्ने एक प्रमुख चुनौती उल्लेख गर्नुहोस्।

२ वटा लामो उत्तर आउने प्रश्न (Long Answer Questions)

१. समाज र संस्कृतिको अवधारणा स्पष्ट गर्दै , पाठ्यक्रम विकासमा समाजको प्रभावबारे विस्तृत व्याख्या गर्नुहोस्। नेपालको सन्दर्भमा उदाहरणसहित चर्चा गर्नुहोस्।
२. पाठ्यक्रम विकास प्रक्रियालाई चरणबद्ध रूपमा वर्णन गर्दै, सामाजिक परिवर्तन र रीतिरिवाजले यसमा पारेको प्रभावबारे विश्लेषण गर्नुहोस्।
३. दुर्खेमको सामाजिक एकीकरण सिद्धान्त र जोन डेवीको अनुभवमूलक शिक्षा सिद्धान्तलाई तुलनात्मक रूपमा व्याख्या गर्दै, नेपालको पाठ्यक्रममा यिनको प्रभावबारे चर्चा गर्नुहोस्।
४. नेपालको सन्दर्भमा समाज र संस्कृतिको प्रभावलाई उदाहरणसहित वर्णन गर्दै , यसले पाठ्यक्रममा पारेका सकारात्मक र नकारात्मक प्रभावहरूको विश्लेषण गर्नुहोस्।
५. पाठ्यक्रम विकासमा समाजको प्रभावका चुनौतीहरू उल्लेख गर्दै , तिनको समाधानका लागि सुझावहरू प्रस्तुत गर्नुहोस्। राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०७६ को सन्दर्भ जोड्नुहोस्।

३ वटा बहुविकल्पीय प्रश्न (Multiple Choice Questions – MCQ)

१. समाजलाई सामाजिक सम्बन्धहरूको जालको रूपमा परिभाषित गर्ने समाजशास्त्री को हुन् ?

A) टाइलर B) म्याकाइभर र पेज C) दुर्खेम D) डेवी

२. संस्कृतिका तत्वहरूमा पर्ने अमूर्त पक्ष कुन हो ?

A) उपकरण र भवन B) प्रविधि
C) प्रविधि मूल्य, मान्यता र विश्वास D) भौतिक वस्तु स

३. पाठ्यक्रम विकासको पहिलो चरण के हो ?

A) विषयवस्तु छनोट B) कार्यान्वयन
C) मूल्यांकन D) आवश्यकता पहिचान

४. नेपालमा २०६२/६३ को जनआन्दोलनपछि पाठ्यक्रममा बढी जोड दिइएको पक्ष कुन हो ?

A) औद्योगिक शिक्षा B) धार्मिक शिक्षा
C) समावेशी र संघीयता आधारित शिक्षा D) विदेशी भाषा

५. रीतिरिवाज र परम्पराको प्रभावले पाठ्यक्रममा समावेश हुने विषय कुन हो ?

A) ICT B) स्थानीय चाडपर्व र मौलिक संस्कृति
C) अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार D) अन्तरिक्ष विज्ञान

६. दुर्खेम अनुसार शिक्षा मुख्य रूपमा केको माध्यम हो ?

A) सामाजिक एकीकरण र साझा मूल्य विकास B) व्यक्तिगत विकास
C) आर्थिक समृद्धि D) राजनीतिक जागरण

७. जोन डेवीले शिक्षालाई के रूपमा परिभाषित गरेका छन् ?

A) किताबी ज्ञान B) अनुभवको निरन्तर पुनर्निर्माण

C) परीक्षा तयारी D) शिक्षक केन्द्रित

८. नेपालको बहुसांस्कृतिक समाजमा पाठ्यक्रमले प्रवर्द्धन गर्ने मुख्य पक्ष कुन हो ?

A) एकल संस्कृति B) जातीय विभेद

C) सामाजिक सद्भाव र विविधता D) पाश्चात्य प्रभाव मात्र

९. पाठ्यक्रममा समाजको नकारात्मक प्रभावको एक उदाहरण के हो ?

A) समावेशिता B) रूढिवादी परम्पराले पाठ्यक्रम पुरानो बनाउनु

C) क्रियाकलापमूलक शिक्षा D) पर्यावरण शिक्षा

१०. राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०७६ ले जोड दिएको मुख्य पक्ष मध्ये एक कुन हो ?

A) जीवनोपयोगी सीप र नैतिक शिक्षा B) केवल किताबी ज्ञान

C) विदेशी पाठ्यक्रम D) धार्मिक शिक्षा मात्र

उत्तरकुञ्जीका

१. b	२. c	३. d	४. c	५. b	६. a	७. b	८. c	९. b	१०. a
------	------	------	------	------	------	------	------	------	-------